

LUKÁCS ZS. TIBOR

Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban

Nehezen megválaszolható kérdés, vajon lehet-e közvéleményről beszélni a kora újkori magyar történelem kapcsán? Mi tekinthető közvéleménynek a korban, s milyen módszerekkel vizsgálható? Az első nehézséget a fogalmi meghatározás jelenti, mivel a köznyelvi használat lényegesen eltér a szociológiai értelmezéstől. Az értelmező szótár definíciója és a nagy lexikonok címszavai lényegében ugyanazt a meghatározást adják a közvéleményről: nagyobb közösségekben általánosan elterjedt felfogás, nézet, ítélet, vélemény közügyekről. A köznyelv elsősorban az általános megítélés szinonimáját érti a közvéleményen. Bár már a múlt század történetírói is gyakran utaltak vagy hivatkoztak ebben a köznyelvi értelemben a közvéleményre, mint ahogyan napjaink történészei is, ennek ellenére a fogalmat tudományos kategóriaként a történettudomány ezideig nem határozta meg. Megtette viszont a szociológia és a politikai filozófia, melyek azonban napjaink közvéleményét is csak szigorú módszertani megkötésekkel vélik kutathatónak, a polgárosodás, a rendszeres nyomtatott sajtó előtti korokra vonatkozóan pedig többségükben egyenesen kétségbe vonják a közvélemény létét. Míg tehát a történettudomány folyamatosan használja köznyelvi értelemben a fogalmat, de nem definiálta és nem alkotta meg a maga tudományos kategóriáját, addig a szociológia és a filozófia úgy határozta meg, hogy azt a történetírás nem alkalmazhatja a polgárosodás előtti korokra.

1. A polgári társadalom közvéleménye

Jürgen Habermas egy egész könyvet szentelt a polgári nyilvánosság és a közvélemény elemzésének, munkája filozófiai megalapozású történeti szociológia.¹ Ebben a közvéleményt nem a köznyelvi értelemben használta, hanem erősen leszűkített, pontosan körülírt politikai kategóriaként. Ez a „meghatározott értelemben vett” közvélemény a polgári társadalom és állam történeti elválásának eredményeként jöhetett létre, a civil társadalom kommunikációjának kísérleteként a hatalommal, amelyhez eszközül a polgári nyilvánosság intézménye szolgált². Ez a speciális, politikai terminusként kezelt közvélemény a polgári társadalom elvárásait volt hivatott közvetíteni a polgári állam, a hatalom felé, amely legitimitációját épp a népszuverenitás elvéből merítette. A habermasi közvélemény a megszólaltatott népszuverenitás. Funkciója szerint a politizáló-okoskodó közönség kritikai magatartásának kifejeződése, szemben áll a közhatalommal, s a többség ítéletére, a közjóra hivatkozik, vagyis a polgári állam legfőbb legitimáló erejére. Ilyen feltételek mellett érthető a habermasi álláspont, hogy „közvéleményről meghatározott értelemben csak Angliában a XVII. század végén és Franciaországban a XVIII. században lehet szó”³.

Habermas eleve úgy állította fel a maga közvélemény-kategóriáját, hogy definíció szerint elvetette annak alkalmazhatóságát a prekapitalista korszakokra. Pedig a polgári társadalom kritikájának az államhatalommal szemben megvolt a maga középkori előzménye a törvényekbe iktatott rendi ellenállás formájában, közhatalom és ellenzéke között ebben a korban is kimutatható a kommunikáció. Igaz, ebből kizárták a társadalom túlnyomó többségét. A témával foglalkozó nemzetközi szociológiai szakirodalomban sokan hirdetik azt az álláspontot, különösen a formális szociológia képviselői, hogy a közvélemény működését, funkcióját tekintve a történelem során végig jelen

volt⁴. Habermas ezzel szemben a hangsúlyt a nyilvánosság jellegének alapvető különbségeire helyezte az adott történelmi korok eltérő társadalomszervezetének megfelelően. Az ókori Hellasz nyilvánossága szolgált példaként és ideológiai mintaként a reneszánszt követő későbbi koroknak, elsősorban a nyilvánosság mint *res publica*, a magán kategóriájától elválasztott köz kategóriája hagyományozódott ránk a római jog definícióiban a középkoron keresztül. Érvelése szerint a feudális középkor reprezentatív közéletet, reprezentatív nyilvánosságot hozott létre. Az uralkodó és a rendek nem a társadalmat reprezentálták, hanem a társadalom előtt reprezentálták saját hatalmukat. Mindez rendkívül élesen megmutatkozott a barokk abszolutizmus idején, a nyilvánosság kizáró, de egyidejűleg a nyilvánosság előtt zajló teátrális reprezentációból. A polgárosodással a publikum, mint a közhatalom absztrakt ellenpólusa, kezdett egyre inkább öntudatra ébredni gazdasági ereje és befolyása növekedésével. A polgári nyilvánosság annak köszönhetően fejlődött ki, hogy a közérdeket az alattvalók egyre inkább saját érdeküknek tekintették. A polgári társadalom fokozatosan elvált a politikai államtól.

A magyar szociológiai irodalomban Habermashoz hasonlóan Angelusz Róbert is speciális terminusként használja a közvéleményt. Meghatározása ugyan nem tér el lényegében a lexikonok köznyelvi értelmezésétől, de definíción kívül a közvélemény kategóriáját kizárólag a polgári társadalmak számára tartja fenn. A prekapitalista korokra a „népérzületet” és a „közösségi véleményt” tekinti megfelelő kifejezésnek. Előbbi „a közhangulathoz hasonló érzelmi beállítódás”⁵, utóbbi „a közösség érték és normarendszere által meghatározott, közmegegyezés formájában kifejeződő vélemény”⁶. Javasolt kategóriáit azonban ezek a definíciók egyrészt nem határolják el saját közvélemény-fogalmától, másrészt a köznyelvi használatától sem különböztetik meg kellő egyértelműséggel.

Az ismert francia szociológus, Pierre Bourdieu szerint „a közvélemény nem létezik”⁷. Egy részproblémát, napjaink közvélemény-kutatásainak technikáját vizsgálva jutott erre a megállapításra. Kimutatta, hogy a kérdőívek összesített eredményeibe – melyet a kutatók közvéleménynek neveznek – jórészt torzított információk, manipulált ítéletek kerülnek. Napjaink kérdőíves közvélemény-kutatásaira, annak módszereire ez igaz lehet, mivel azonban nem tárgyalja, nem is cáfolhatja azt a jelenséget, hogy minden korszak minden társadalmának vannak általánosan elfogadott nézetei arról, mi a helyes, a jó vagy az igazságos, a közvélemény fogalmának köznyelvi értelmében létezik egyfajta általános megítélés.

* * *

A felsorakoztatott példákból kitűnik, hogy a közvéleményt a polgársághoz kötő álláspontok a közvélemény fogalmának eltérő értelmezéséből, használatából erednek. Hogy polgári nyilvánosság és közvélemény nem lehetséges polgári társalom nélkül, abban Habermasnak és Angeluszknak igazat kell adnunk. A polgári közvélemény hiánya egy adott korban azonban nem lehet egyúttal mindenféle közvélemény tagadása. A nyilvánosság eltérő jellege vagy hiánya nem zárja ki általános vélemények létezését, csak azok politikai szerepének szempontjából van a nyilvánosságnak jelentősége. Talán közérthetőbbé teszi álláspontunkat egy művelődéstörténeti analógia. A modern értelemben vett értelmiség nem létezett a 17. században, mai ismerve alapján ezt a réteget hiába keresnénk a korban⁸, mégsem gondolja senki, hogy nem léteztek papi, tanári, orvosi vagy mérnöki munkát végző emberek ebben az időben, vagy hogy a „középkori értelmiség” kifejezés értelmetlen volna.⁹ Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról, hogy mind a „közvélemény”, mind az „értelmiségi” modern kategóriák¹⁰. Nem véletlen, hogy a polgárosodás előrehaladásával a 19. század társadalmá kezdi használni ezeket a fogalmakat. Ebből a szempontból érthető a szociológia és filozófia művelőinek ragaszkodása ahhoz, hogy a közvélemény kategóriáját szigorúan az újkorhoz, a

polgársághoz kössék. Ugyanakkor, véleményünk szerint, más nézőpontból logikus az az eljárás is, amely – a köznyelvi „általános megítélés” értelemben – funkciója és működése alapján közelíti a közvéleménnyel jelölt jelenségekhez. A történelem során minden hatalmi pólus komoly anyagi és szellemi energiát fordított arra, hogy reprezentációjával megfeleljen a korabeli társadalmi elvárásoknak, hogy megfelelő képet alakítson ki magáról. Teljességgel valószínűtlen, hogy a propaganda és reprezentáció költséges, fáradságos működtetését vállalták volna, ha nem biztosak abban, hogy a befogadó közeg reakcióit, véleményét lehetséges befolyásolni ez irányú tevékenységükkel. Ez a szemlélet jellemzi a szociológián belül a funkcionista irányzatot és számos külföldi történész művét is. Nem kétséges, hogy a történettudomány számára sokkal inkább ez a megközelítés és értelmezés a járható út a közvélemény kategóriájának tudományos igényű megfogalmazásához, történeti szempontú vizsgálatához.

2. A köznyelvi értelemben vett közvélemény a magyar történetírásban

Nincs arra lehetőség, hogy a teljesség igényével tekintsük át a közvéleménnyel foglalkozó összes külföldi és hazai történeti munkát, ezért a szemlét a 17. századi, vagy korábbi magyar történelmet feldolgozó összefoglaló hazai művekre korlátozzuk. A rövid összefoglalás azért szükséges, hogy körvonalazódjék, mely jelenségeket járják körül a kora újkort elemző hazai írások, mire utalnak vagy hivatkoznak a közvélemény kapcsán.

A múlt század végén megjelent, „A magyar nemzet története”¹¹ című összefoglaló mű 17. századot tárgyaló részében Angyal Dávid és Acsády Ignác már használták a közvélemény fogalmát. Angyal egyértelműen a rendek véleményét jelölte meg közvéleményként, akik az országgyűlés által biztosított fórumon követelésekkel, kritikával fordulhattak a kormányzathoz és az uralkodóhoz: „A nádor erőt merített a közvélemény tiltakozásából s az udvart figyelmeztette”¹², „a dologban a protestánsok közvéleménye nem érvényesülhetett”¹³. Ez az értelmezés ahhoz a felfogáshoz hasonló, mely a kormányzottak elvárásainak, kritikájának kifejeződését látta a polgári közvéleményben. Más, erre vonatkozó rokon értelmű kifejezéseiben is ezt a visszavetítő szemléletet fedezhetjük fel¹⁴.

Míg Angyalnál a közvélemény szó csak elvétve fordult elő, Acsády írásában meglepően gyakran szerepel, méghozzá jóval tágabb értelemben használva. Az ország rendjeinek véleményét ő is közvéleménynek tekintette: „A közvélemény nem is ellemezte a török kívánságok teljesítését. Mint Barcsay, a rendek is meghajoltak a helyzet kényszerűsége előtt”¹⁵. „Mint az egész közvélemény, akképpen Zrínyi is mindinkább elfordult az udvartól”¹⁶. Más helyütt azonban egyértelműen kiténik, hogy Acsády a közvélemény értelmezési körébe bevette a társadalom más, a politizáló rendeken kívüli csoportjait is: „Rákóczi a nép minden rétegében ellenségre talált. A közvélemény ez áramlatával a pártos lengyel urak nem mertek szembeállni”¹⁷. „Emberi mód szerint alig resistálhatni a töröknek. E felfogás valóságos hitté csontosodott a közvéleményben, s a politikusokat, katonákat, a tömeget egyaránt áthatotta”¹⁸. Lényegében Acsády közvélemény felfogása is a politikában, közügyekben nyilvánított véleményt jelenti, csak esetében – Angyaltól eltérően – az ítékezés, véleményezés nem korlátozódik kizárólag a politikai élet döntéshozóira, ahogyan ez a fontos különbség a közvélemény helyett használt kifejezéseiből is kiténik¹⁹.

A 17. századi magyar történelem egy másik, átfogó feldolgozása Szekfű Gyula nevéhez kötődik.²⁰ Munkájában alig fordul elő a közvélemény szó, a kevés utalás alapján felfogása Acsádyéhoz hasonlítható, a közvélemény fogalma egyaránt vonatkozik a rendek és a többi társadalmi réteg ítéletére: Montecuccoli „erdélyi útját és utóla-

gos védekezését a magyar közvélemény, katolikus és protestáns egyaránt ökölcspásnak érezte, ... a magyar népek és Zrínyinek is személyes ellensége lett”²¹.

Később, a 20. század folyamán megjelentek egyenesen a közvéleményt vizsgáló kutatások a történetírásban, de tudományos kategória továbbra sem született. Horváth Magda a német területekről származó, magyarokról alkotott 15-16. századi közvéleményt vizsgálta fel²², de a közvélemény fogalmát nem tisztázta, s a propagandától sem választotta azt el. Az általa használt forrás-típusokból kitűnik, hogy minél több társadalmi csoport véleményét igyekezett figyelembe venni. A rölapok, históriás énekek, újságok mellett vizsgálta a könyörgéseket, imádságokat, prédikációkat, tanácsokat, intelmeket és még a vásárokon szájról szájra terjedő elbeszélések lejegyzett anyagát is²³. Polgár Vilmos szintén a magyarokról kialakult külföldi megítélést elemezte az olasz közvéleményről szóló tanulmányában²⁴. Mivel forrásai történeti, földrajzi monográfiák, újságok, hadijelentések, eposzok és más költemények voltak, így kutatásának tárgya talán inkább a propaganda, mint a közvélemény volt. A kortárs történészek közül hasonlóan járt el Kőpeczi Béla a Thököly-felkelésről írott munkájában²⁵. Az ő módszere is elsősorban újságok, pamfletok, történeti és földrajzi könyvek magyar vonatkozású részeinek kiemelése volt. Ezek a források azonban további elemzések nélkül inkább a közvélemény formálásáról szólnak, nem magáról a közvéleményről. Ennek következtében az derül csak ki, hogyan jelenik meg Európában a Thököly-felkelés a korabeli propagandában, de ennek közvéleményt alakító hatására, a recepcióra a szerző már nem tért ki. Kőpeczi Béla a közvélemény fogalmát nem körvonalazta, s a propagandától azt még elméletben sem választotta el²⁶. R. Várkonyi Ágnes tanulmánya²⁷, melyben Buda 1686. évi visszavívásának magyar visszhangját elemezte, az első kísérlet arra, hogy a kutatási célok szempontjából értelmezze a közvélemény jelenségét a prekapitalista korokra vonatkozóan is. Felfogásában „a korélmények határozott érték kategóriák szerint rendeződnek közvéleménnyé”, s e folyamatban „a legfontosabb erő a hagyomány”²⁸. E meghatározás szerint a közvélemény egy közösségnek a friss információkra adott válasza, értékítélete a korabeli normák alapján. Alkalmas lehetne ez a körülírás tudományos kategóriának, ha élesebben elkülönülne a tanulmányban a kor mentalitása, a közgondolkodás a közvéleménytől²⁹. A szigorú elhatárolás helyett azonban egy későbbi tanulmányában a közvélemény fogalmával a közgondolkodás jelentéstartományát is egyértelműen lefedi³⁰, a normák és hagyományok helyett a hír, a tájékozottság válik hangsúlyossá megközelítésében. Ez az egészen tág, a közgondolkodást is magába foglaló közvélemény-felfogás más történészeknél is megfigyelhető, például Makkai Lászlónál, Klaniczay Tibornál³¹. Ez az újszerű megközelítés és kérdésfelvetés alapvetően új kutatási irányokat jelöl ki. A 17. századi korélményeket R. Várkonyi Ágnes elsősorban közvetlen forrásokra, hírlevelekre, magánlevelekre támaszkodva kutatta, de utalt arra, hogy közvetett módon szintén megragadható a közgondolkodás, ha „a pusztá szó vagy maga a nyelvi szöveg asszociációs ereje hív elő hagyományokat”³², ami jelentősen kiszélesítheti a kutatások forrásbázisát.

Rúzsás Lajos a Mohács utáni közvéleményről írott tanulmányában³³ jól érthetően fogalmazza meg a maga definícióját, felfogásában a közvélemény „egy-egy társadalom állásfoglalását, ítéletét fejezi ki az őt foglalkoztató, érintő jelenségekről, eseményekről”³⁴. A világos meghatározás mellett jól elhatárolja egymástól a propagandát és közvéleményt. Ennek ellenére a közvélemény elemzése helyett ő is a közgondolkodást és politikai gondolkodást vizsgálja, anélkül, hogy jelezné a különbséget az utóbbiak és az általa megfogalmazott közvélemény között. Tanulmányából végeredményben az nem derül ki, hogy a közvéleményt befolyásoló műveknek volt-e kimutatható hatása, mi volt a közönség válasza a propagandára.

Áttekintve a „polgári közvélemény” kizárólagosságát hirdető nézeteket és a

magyar történetírás törekvéseit a prekapitalista korok közvéleményét érintő kutatásokban, úgy véljük, többé-kevésbé körvonalazódott, mi jelenti valójában a problémát a történeti kutatások számára a közvélemény fogalma és jelensége kapcsán.

3. A történeti kutatás céljai a közvélemény vizsgálatával

Kiindulva abból a köznyelvi értelmezésből, mely szerint a közvélemény általánosan elterjedt felfogás közügyekről, a feladat annak a normarendszernek a feltérképezése, amely a korabeli ember számára kétségbevonhatatlan és magától értetődő volt, tehát amihez viszonyítva értékelt és ítéletet alkotott. Ezek az értékítéletek a közvéleményben öltenek alakot, amelynek a kutató azért szentel figyelmet, hogy a következő lépésben eljuthasson a mögöttes rejtőző normarendszerhez. E két szféra, maga a viszonyítási alap és az abból következő értékítéletek tehát együttesen fontosak.

Visszatekintve a múlt századi, századeleji vagy kortárs történészek tevékenységére, úgy hisszük, többé-kevésbé hasonló szándékkal utaltak vagy hivatkoztak a közvéleményre. Lényegében mindegyikük a kor mentalitására célzott, amely nagyra értékelte vagy elítélte a közélet figyelemre méltó eseményeit. Ebből a szempontból nincs igazán jelentősége, mely társadalmi rétegek véleményét értelmezte a kutató közvéleményként, mert a kor egyazon normarendszerén osztozott úr, jobbágy és prédikátor, csak értelemszerűen máshol tudta benne a maga helyét. Nem kétséges, hogy létezhetnek rétegvélemények, a kisemberek gondolatai másféle rétegmentalitást hordozhatnak, mint az elit nagyműveltségű, kivételes tájékozottságú személyiségeinek nézetei, ezért mindenképp érdemes ezeket a rétegvéleményeket együtt vizsgálni és minél több szempontból összevetni. Meghatározó jelentőségű a közvélemény létrejöttében, hogy a közélet és a politika eseményeiről kik értesülnek, milyen gyorsasággal és milyen pontossággal. Hogy mennyire lesz népes azok tábora, akik ítéletet alkothatnak, nagymértékben azon múlik, milyen hírek, információk jutnak el hozzájuk, ha egyáltalán eljutnak. Általánosságú úgy válhat egy nézet, ha az maga elég széles körben elterjed, vagy az alapját képező információ jut el sok emberhez. Kérdés, hogy a kora újkori ember lehetett-e ehhez eléggé jól értesült, mennyire volt kiterjedt és működőképes a korszak információs hálózata³⁵. Az ez irányban végzett eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy a 17. századi magyar társadalom informálódási viszonyai lehetővé tették az általános tájékozottságot³⁶.

A történetírás közvélemény-kategóriáját az eddig számba vettek alapján a következőképpen célszerű meghatározni: A közvélemény egy közösségnek általános felfogása, ítélete, véleménye közügyekről, melyet a hozzá eljutó friss információk alapján alakít ki az adott kor egységesen elfogadott normái és értékei szerint. E kategória véleményem szerint kellőképpen nyitott, bármely történeti korra érvényes, legyen szó akár az ókori Hellaszról, akár a 17. századi Erdélyről. Lehet tehát közvéleményről beszélni a 17. századi magyar történelemben is, ha közvéleménynek a társadalmi megítélést, értékelést tekintjük a közélet szereplőiről és eseményeiről.

A legnagyobb gond, hogy nincs élesen meghúzott határvonalunk közvélemény és a közvéleményformálás, a hatalmi önreprezentáció propagandája között. A hatalomnak természetéből fakadó törekvése, hogy befolyását, uralmát minél szilárdabban megtartsa, vagy lehetőségei szerint növelje és kiterjessze. Ennek egyik fontos eszköze a propaganda is, amellyel a társadalom véleményét, megítélését igyekszik úgy előkészíteni és alakítani, hogy azzal megkönnyítse uralmának gyakorlását és fenntartását. Ez a prekapitalista korokban inkább egyfajta preventív propaganda. Annak érdekében, hogy a hatalom elfogadtassa magát és a társadalmi elvárásoknak megfelelően, hogy legitimálja uralmát a kor igényei szerint, önképét az adott társadalom normáihoz kell igazítania, még akkor is, ha a köz maga nem jelent legitimáló erőt, csak publikumot a reprezentá-

cióhoz. Ennek következtében a hatalom társadalomnak szánt propagandája és a társadalom véleménye a hatalomról kölcsönösen hatnak egymásra, attól függően, mennyire öntudatos a társadalom az államhatalommal szemben. A hatalom legitimitációját a társadalom elismerő megítélése biztosíthatja csak. A hatalmi propaganda és a társadalmi megítélés kölcsönösen feltételezik egymást, egyik a másik nélkül értelmét vesztené. Ha a hatalomnak nem volna fontos, mit gondolnak róla, nem foglalkozna propagandával, reprezentációval, és nem fordítana rá oly sok pénzt, időt és fáradságot végig a történelem folyamán.

Bár a hatalmi propaganda és a társadalmi véleményezés egymásra kölcsönösen ható jelenségek, mindenképpen célszerű elhatárolni őket egymástól, hiszen a propaganda a befolyásolás szándékával, a véleményformálás céljával fordul közönségéhez, de a társadalom értékelése, véleményezése a közélet eseményeiről, szereplőiről nem feltétlenül alakul úgy, ahogy a propaganda szeretné beállítani. Ugyanakkor a propagandának és a közösség véleményének van egy jelentős érintkezési területe, ez pedig a normákkal és tradíciókkal operáló közgondolkodás és az értékeket, hagyományokat őrző köztudat. A köztudat az a normarendszer, amelynek alapján közéleti eseményeket vagy személyiségeket a társadalom közgondolkodása értékkel és megítél, de ugyanehhez a normarendszerhez kell igazítani a propagandát is, ha pozitív vagy negatív beállításban akar a hatalom láttatni. A társadalom közgondolkodása és köztudata tehát mind a két irányból megközelíthető, de fontos a kétféle megközelítés különbségét végig szem előtt tartani.

Kutatásaink jelenlegi fázisában lényegesen többet tudunk mondani a propagandáról, a hatalom önreprezentációjáról, mint a közvéleményről. A propaganda vizsgálatahoz a forrásadottságok sokkal jobbak, az elemző munka egyszerűbb, a forrásokban több a konkrétum. Sokkal gyorsabban és látványosabban érhet el eredményt a kutató, mintha közvetett utalások morzsáit keresgélne a közvélemény megismeréséhez. Egy röpirat teljes egészében propagandamű, a közvélemény nincs kiadványban közzé téve, a közvéleményt össze kell gyűjteni. Az uralkodó vagy az udvar reprezentációja lényegesen fontosabb levelezési téma volt, mint az általános vélemény lejegyzése. A kutatómunka kezdetén nem igazán látszott még, hogy amit a közvélemény forrásainak vélünk, többségükben „csak” propagandisztikus írások. Fontos eredmény, hogy közvetett módon, a propaganda felől indulva sok olyan új információ birtokába juthatunk, amelyet a hagyományos, politikátörténeti szempontú kutatások szemlélete és módszere aligha fedezett volna fel.

Jegyzetek

1. Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. 1971. (a továbbiakban: Habermas)
2. Habermas 110.
3. Habermas 6.
4. Bauer, W.: Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. Leipzig, 1950.; Belder, E. A.: Propaganda in the 30 Years War. Princeton, 1940.; Berger-Burdeau-Chapsal-Djordjevic: L'opinion publique. Paris, 1957.; Gravier, M.: Luther et l'opinion publique. Paris, 1942.; Mead, M.: Public Opinion in Early Societies. in: Propaganda and Communication in World History I. Honolulu, 1979. (a továbbiakban: Mead); Scribner, R. W.: For the Sake of The Simple Folk. Cambridge, 1981.; Thomson, O.: Mass Persuasion in History. Edinburgh, 1977.; Vocelka, K.: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. Wien, 1981.

5. Angelusz 43.
6. Bourdieu, Pierre: L'opinion publique n'existe pas. in: Les Temps Modernes, 1973/1. (a továbbiakban: Bourdieu)
7. Bourdieu 1293.
8. „A legokosabb tudomásul venni a zűrzavaros helyzetet, és azt mondani, hogy értelmiség, mint önálló társadalmi réteg nem létezik a XVII-XVIII. századi Magyarországon, viszont nagyon sokan folytattak, igaz nagyon eltérő körülmények között, értelmiségi tevékenységet. Kicsit hatásvadászan: értelmiség nincs, csak értelmiségiek.” Péter Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai. In: A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged, 1984. (a továbbiakban: Múzeumi Kutatások) „A letűnt korok értelmiségének fogalma mai tudásunk szintjén sajátos, rendkívül összetett történelmi jelenséget sűrít... Eredendően interdiszciplináris módszert követelő történelmi jelenségről van szó.” R.Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján. In: Múzeumi Kutatások.; R.Várkonyi Ágnes: Az idő mélyáramai. In: Pelikán a fiaival. Bp., 1992. (a továbbiakban: R.Várkonyi)
9. A magyar történetírásban általánosan elfogadott az értelmiség fogalmának használata a modern korok előtti társadalmak vizsgálatában. Néhány példa: Benda Kálmán: A művelődés helyzete Magyarországon a XVII-XVIII. században.; Kosáry Domokos: Magyarország és az európai értelmiség a 17. században.; Péter Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai.; R.Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján.; Szakály Ferenc: Hódoltsági értelmiség a 17.sz. második felében. Múzeumi Kutatások.; Makkai László: Művelődés a 17. században. In: Magyarország története III. (1526-1686), Bp., 1987.; „Értelmiség” szavunk legkorábbi előfordulását 1843-ra, a közvéleményét 1804-re teszi A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-II. Bp., 1967-70.
10. Margaret Mead írásában a közvélemény fogalmának egy olyan definícióját találjuk, mely a történelmi korok bármelyikére sikerrel alkalmazható: „A közvélemény terminus egy olyan multiindividuális helyzetre vonatkozik, amelyben az egyéneket nyilatkoznak vagy nyilatkozásra bírhatók arról, mely adott lehetőséget, személyt vagy sokakat érintő javaslatot támogatják, s ezt olyan nagy számban, olyan gyakorisággal és kitarással teszik, hogy az lehetőséget teremt az érzelmi indíttatású, affektív cselekvésre a szóban forgó tárgy tekintetében” Mead 47.
11. Angyal Dávid: Magyarország története II.Mátyástól III.Ferdinánd haláláig. VI.; Acsády Ignác: Magyarország története I.Lipót és I.József korában. VII. In: A magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor Bp., 1898. (a továbbiakban: Angyal. ill. Acsády)
12. Angyal 215.
13. Angyal 219.
14. Pl.„az ország figyelem”, „a politikai világ”: Angyal 213.,188.
15. Acsády 74.
16. Acsády 162.
17. Acsády 40.
18. Acsády 347.
19. Pl. „a nép szava”, „a tömeg felfogása”, „a nagy tömegek gondolkodása”. Acsády 35, 235, 337.
20. Szekfű Gyula: XVII. század. In: Magyar történet. IV. kötet. Szerkesztette Hóman Bálint–Szekfű Gyula. Bp., 1935. (a továbbiakban: Szekfű)
21. Szekfű 41.

22. Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. Bp., 1937. (a továbbiakban: Horváth)
23. Horváth 41.
24. Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a 17.századi olasz közvéleményben. Pannonhalma, 1942.
25. Köpeczi Béla: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1979. (a továbbiakban: Köpeczi)
26. „A XVII. század második felében maga a közvélemény fogalma is vitatható. Azt nem lehet tagadni, hogy létezett valamiféle köz-velemény, és hogy az uralkodó osztály érdekei határozták meg, de formálása és hatása országok szerint sokféle volt”. Köpeczi 283.
27. R. Várkonyi Ágnes: A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben. Kortárs 1988/5. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1988)
28. R. Várkonyi 1988. 88.
29. „A közgondolkodásban az új és a régi értékrendszer, a hagyomány és a napi élmény szakadatlanul egymásba iktatódik” – ez a megállapítás a közvélemény körülírásában is szerepelt, nem érzékelhető a különbség a közgondolkodás és a közvélemény között. R. Várkonyi 1988. 89.
30. „Röpiratok és hírcikkek jóvoltából a magyar kérdés beépül az európai közvéleménybe” – véleményem szerint inkább a köztudatba vagy közgondolkodásba, amely aztán a közvélemény kialakulásának alapjául szolgál a továbbiakban. R. Várkonyi 1992.
31. Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp., 1952. 100, 113, 129, 139, 148.; Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. In: Pallas magyar ivadéka. Bp., 1985. 122.
32. R. Várkonyi 1988. 89.
33. Rúzsás Lajos: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács. Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986. (a továbbiakban: Rúzsás)
34. Rúzsás 323.
35. A 17. századi magánlevelezésben is megmutatkozik a korabeli információ éhség, a tájékozottság és a tájékoztatás igénye. Különösen jó példa erre a fejedelmi postát kézben tartó Teleki Mihály levelezési anyaga, de más gyűjteményekben is rendkívül gyakori a hírek felőli türelmetlen tudakozódás. Sok esetben magát az 'információ' szót használják a tájékozottságra. „Maurer Mihályt informáld derekasabban az pénzek s ezüst mivek expendálásáról...” (CLXXVII.levél); „Nekünk inkább tetszik Sebessi uramnak bemenetele, csak legyen informatus jól...” (CLXXX.levél); „Komoly véleményel és informatival bír az hadakozás európai vonalain...” (DLXXXVIII.levél) In: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632-1660. MHH XXIV. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Bp., 1875.
36. R. Várkonyi 1988.

SZENDE KATALIN

A női munka a középkori gazdaságban

Bevezetés

A középkori ember számára magától értetődő volt a nemek közti munkamegosztás és a nemek hierarchiája. Ez egyben azt jelentette, hogy a nők munkájának vitathatatlan helye volt a családban és nagyobb gazdasági összefüggésekben is. Az alábbiakban ezt az önállóan, illetve kiegészítőként végzett munkát szeretném általános társadalom- és gazdaságtörténeti kontextusban vizsgálni. A vizsgálódás idejét a későközépkor, színhelyét a városokra korlátozom, ahol a település autonóm jogrendszerre biztosította a megszerzett javak megtartását és továbbörökítését, a családon alapuló munkaszervezet stabilitását. Mobilisabb jellege miatt a városi gazdaságban lehet azt is leginkább nyomon követni, milyen szerepe és mozgástere volt a nők munkavégzésének. A nők részvétele a tradicionális falusi mezőgazdasági munkákban ezért kívül marad a jelen dolgozat vizsgálódási körén.

I. A források és felhasználhatóságuk

Azt, hogy a társadalom mintegy felét kitevő nőket (egyes kiemelkedő személyiségeket leszámítva) a történetírás hosszú ideig figyelmen kívül hagyta vagy marginális csoportként kezelte¹, nemcsak a források hiányosságainak köszönhető. Az írott, képi és régészeti források számos fajtáját vonhatjuk be – megfelelő kritikai szempontok figyelembe vételével – a nők szerepének és munkaformáinak elemzésébe. Tekintsük át ezeket.

1. Írásos források

a) normatív források

A törvények, városi jogkönyvek és jogyszabály-gyűjtemények, valamint a céhszabályok nőekkel kapcsolatos előírásai és megjegyzései három fő téma köré csoportosíthatók: a nők személyiségi jogai, a vagyoni joggal és örökléssel összefüggő szabályok és az egyes foglalkozások, mesterségek gyakorlását szabályozó előírások tartoznak ide.

A nők becsületét és testi épségét városi jogkönyveink fokozott védelemben részesítették. A tárnoki jog szerint ha egy férfi szavakkal, ütéssel, megsebesítéssel egy nőt megsértett, kétszer annyit kellett fizetnie, mint ha ugyanezt férfin követte volna el. A gyilkosságot azonban ugyanúgy kellett megítélni (halálbüntetéssel), akár férfi, akár nő volt az áldozat „quia non alia anima vel duplex in viro, quam in muliere.”² A nők megsértését az országos és városi törvények és a céhszabályok is elítélték.³ Fontos volt a kiváltságlevelekben a városba telepedés jogának férfiakéval azonos megítélése és a szabad házasság jogának szavatolása is.⁴

A városokban lakó nők szabadon örökölhettek ingó- és ingatlan vagyont szüleiktől, férjüktől és más rokonaiktól, és férjhez menetelük után is szabadon rendelkezhetek ezekről. E tekintetben kedvezőbb helyzetben voltak a nemesi családok nőtagjainál. A tárnoki jog és az ezt követő városi jogkönyvek szerint a végrendelet nélkül elhaltak vagyonát feleségeik és gyermekeik között egyenlően kellett elosztani.⁵

A közös munka, illetve a munkával szerzett vagyon megtartása szempontjából döntő volt a szabad tulajdoni, örökösödési és végrendekezési jog biztosítása férfi és női ágon egyaránt. Ez alól csak a háztartási felszerelés volt kivétel, amit csak egymás beleegyezésével adhattak harmadik személynek⁶. Az együtt szerzett vagyon házastársak

közötti közös kezelése részben a város érdekeit szolgálta azzal, hogy megakadályozta ennek a városon kívül élő rokonokhoz kerülését, részben a családok stabilitását teremtette meg.

Az egyes mesterségek gyakorlását akkor szabályozták írásban is, amikor az már egy meghatározott szintet elért egy településen. A szabályzatok tanúsága szerint a nők többnyire mint a mester háztartásához tartozó személyek kerültek kapcsolatba a céhekkel. Mint feleségek élvezhették a céh gazdasági biztonságát, lelki kényelmet és társadalmi elismertséget nyújtó „másodrangú” tagságát. Büntetés terhe alatt részt kellett venniük a társadalmi és vallási eseményeken (felvonulások, lakomák, temetések, stb.), amelyekről a szabályzatok részletesen tudósítanak⁷. Egyes szakmákban az özvegyek önállóan vagy legényeikkel gyakorolhatták volt férjük mesterségét, bizonyos esetekben pedig teljes jogú tagságot is nyerhettek, ezekről a későbbiekben szólunk.

A normatív források közös jellemzője, hogy csak azokat a kereteket adják meg, amelyek között a városok lakói élhettek és dolgozhattak. Természetükből fakadóan általánosítanak, és a problémás pontokat emelik ki, de mégis realisabbak, mint az egyes elszigetelt, valóságos eseteket leíró források. Azt, hogy a normák adta kereteket mikor hogyan töltötték ki, más jellegű kútfőkből ismerhetjük meg.

b) Nem-normatív források

A mindennapi gyakorlatot a kézműveseket felügyelő hatóságok és a saját maguk által termelt iratok örökítették meg. Ezek között igen fontosak az adójegyzékek, amelyek a háztartásfők, köztük a nők jövedelmi- és lakásviszonyairól tartalmaznak adatokat. A városi gazdaságban a nők szerepe korántsem volt elhanyagolható, az adófizetésben részarányuk városonként eltérően 8 és 38% között mozgott⁸. Különösen szerencsések azok az esetek, amikor vagyonjegyzékek is fennmaradtak, illetve a kereseti- és vagyonadót elkülönítve tüntették fel a jegyzék készítői. Így ugyanis meg tudjuk állapítani, hogy az adót fizető háztartásfő jövedelme milyen arányban származott valamilyen munkavégzésből⁹.

Normatív forrásainkat és az adójegyzékek adatait is kontrollálni tudjuk a kamarai számadások, ítéletkönyvek és egyéb városi feljegyzések segítségével, ahol a tényleges munkavégzésre, pl. a város számára történt szállításokra, a polgárok közti áru- és bérkövetelésekre, bér munkában végzett tevékenységekre találunk utalásokat. A háztársak közti vagyonközösség gyakorlati működését mutatják be a javadalmaktól felvett kölcsönökről szóló oklevelek és a telekkönyvek, ahol minden esetben feltüntették a feleség nevét is¹⁰.

A nagyobb kereskedőcsaládoknál általános volt az üzleti könyvek (Registerek) vezetése, amelyek nemcsak a családok nőtagjainak az üzletmenetben való részvételéről tanúskodnak, hanem a velük kapcsolatban álló női üzletfelekről is tudósítanak¹¹.

A szabad végrendelezés fentebb említett sarkalatos jogának megvalósulását a városokban gyakran százával fennmaradt végrendeletek tanúsítják. Különösen érdekes témánk szempontjából azok a testamentumok, amelyek kézművesek vagy kereskedők feleségeitől, özvegyeitől származnak, hiszen ezek az érintett nők személyes megnyilvánulásait, végső akaratát fektették írásba, és amelyekből gazdasági tevékenységeikre és társadalmi környezetükre „első kézből” kaphatunk adatokat¹².

Még személyesebb jellegű, de jóval ritkább források a női emlékiratok. Közülük a német nyelvterületen fennmaradt legrégebb női memoár Kottanner Jánosnéé, aki több szállal is kötődött Sopronhoz¹³. Kitűnő példákat találunk benne a hagyományos női munka- és szerepkörök (bába, dajka) gyakorlására, de a polgári származású, nem mindennapi események részesévé vált udvarhölgy egészséges önértékelésére is. (A magát „egyszerű asszony”-nak nevező udvarhölgy a kellő pillanatban nem habozott „em-

lékeztetni nagyságát – Erzsébet királynét – azokra a szolgálatokra, amelyeket a királyi családnak tett...”).

A női munka értékelése szempontjából számba jöhető írásos források sorát folytathatnánk még a bibliai példákat a mindennapi életből kiindulva magyarázó, de csöppet sem objektív és számos sztereotíp elemet tartalmazó prédikációkkal, vagy egyéb, irodalmi igényű alkotásokkal¹⁴. Ezek kora-újkori, személyes elemeket tartalmazó változatai, a gyászbeszédek is érdekes adatokat őriztek meg az elhunyt nők életéről. Ezek speciális kritikai szempontokat vetnek fel¹⁵.

2. Képi források

A szentek életét bemutató táblaképek és fametszetek számos jelenetet örökítettek meg a korabeli mindennapi életből. Bár a kritikai szempontok itt sem mellőzhetők – számolni kell bevett ikonográfiai típusok követésével (pl. Mária rokkával), mintakönyvek felhasználásával –, a képi források realitás-értéke a normatív forrásokéhoz hasonló.¹⁶ A tipikus élethelyzetek megörökítése mellett a vizualitás sajátos metakommunikatív eszközeivel koruk értékelését is közvetítik.

Igen fontosak azok az ábrázolások, gyakran kéziratok vagy ősnyomtatványok illusztrációi, amelyek olyan foglalkozások – pl. bányászati segéd munkák, fazekasság, kovácsmesterség – gyakorlása közben mutatják be a nőket, amiről az írásos források nem szólnak.¹⁷

3. Régészeti források

Az ásatások során felszínre kerülő objektumok és tárgyak új és állandóan gyarapodó lehetőséget adnak a nők által végzett munkák színhelyének és eszközeinek pontosabb megismerésére. Jó példát szolgáltat erre a Tilleda pfalz 10–11. századi elővárában feltárt két nyújtott téglalap alaprajzú, földbe mélyített kéthajós épület. Rendeltetésükre a bennük talált szövőszék- nehezékek sora adott felvilágosítást: ezek a szövőházak megfelelnek a frank kori oklevelekben és krónikákban „genitien”, 'gynaecum' néven emlegetett asszonyházaknak, ahol kb. 22–24 nő foglalkozhatott a szövéssel. Ezek mellett a Vorburg további 18 lakóházából kerültek elő kisebb munkagödörből szövőszék- nehezékek, itt házimunkaként, saját szükségletre készítették a szőtteket az asszonyok.¹⁸ Szövőház maradványait hozta a felszínre a Tiszakök-Rázompusztai Árpád-kori falu ásatása is.¹⁹

Az említett esetekben a régészeti leletek önmagukban nem bizonyítják a nők munkavégzését, értelmezésükben az írásos adatok és a néprajzi párhuzamok bevonása jelentheti az elsődleges bizonyítékot. Hasonlóképpen a soproni Kovácsszeren megfigyelt pékműhelyekben, ahol a tulajdonosokat az adójegyzékekből azonosítani lehet, szintén munkálkodhattak a családok nőtagjai.²⁰

A középkori régészeti kutatások másik nagy területe, a temetőásatások feldolgozása is szolgálhat közvetett adalékokkal témánkhoz. A sírok demográfiai elemzése ugyanis segíthet megválaszolni a nemek arányának egyenlőtlen megoszlására, illetve a népesség életkor szerinti differenciálódására vonatkozó, több évtizede vitatott kérdéseket.²¹

A női munka kutatástörténetének egyik tanulsága lehet, hogy amint a történészek a források egyre szélesebb körét vonták be az elemzésbe, úgy a nők által végzett tevékenységek vártánál nagyobb arányú és változatosabb formáira derült fény. Melyek voltak ezek a főbb területek?

II. A női munka területei a középkorban

1. A háztartási munkák kiterjesztése

A nemek szerinti munkamegosztás keretében természetes volt, hogy a háztartás, a család közvetlen ellátására szolgáló mindenfajta tevékenységgel együtt a ház asszonyának hatáskörébe tartozott. Ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a kicsit tehetősebb háztartásokban minden ilyen munkát a feleségnek saját kezűleg kellett elvégeznie. Az ő szerepe főleg a szervezés volt, az idő helyes beosztása, amit a korabeli vélemények is kiemelkedő asszonyi erényként értékelték.²²

A kétkezi házimunkák elvégzésére a szolgáltók, cseléd lányok és szakácsnők népes csoportja állt rendelkezésre, akik többsége a környékbeli falvakból érkezett a városba. Számukra ez a munkalehetőség jelentette a szocializációt, az igényesebb életmóddal való megismerkedést, valamint a kelengyéhez szükséges javak összegyűjtését is.²³ Kézműves háztartásokban a műhelyben is végeztek kiegészítő munkákat. A háztartásban való jelenlétük tette lehetővé, hogy a ház „úrnője” a műhelyben folyó munkát figyelemmel kísérhesse, vagy éppen önálló üzleti tevékenységet folytasson.²⁴

A városi gazdaságba illeszkedéssel, a piacra termeléssel számos olyan mesterséget vettek át a férfiak, amit hagyományosan a paraszti gazdaságban a nők végeztek. Ilyen volt pl. a kenyérsütés (pék mesterség) vagy a borkimérés, hűvösebb éghajlatú vidékeken a sörfőzés. A határok azonban nem voltak merevek, ezeken a területeken számos nő is megélhetést talált.²⁵

A pozsonyi péklegények 1433-ban kelt céhszabályzata például lehetővé tette a nők belépését is. Ugyanitt egy végrendelet is utal arra, hogy egy pék özvegye volt férje mesterségét folytatta.²⁶ Bizonyára a napi gyakorlat ellen lépett fel az 1541-es soproni közgyűlési jegyzőkönyv, amely megtiltotta, hogy „müttelpekin”, papszakácsnék és mások titokban eladásra kenyéret süssenek és ezzel a várost megkárosítsák.²⁷ Európa számos nagyvárosában a péknőknek egy mester felügyelete alatt, szabályos képzésben kellett részt venniük. Ide kapcsolódik a malomtulajdonos nők kérdése is. Az ingatlanforgalomból több, nők által bírt malomrészt ismerünk. Ezeket tulajdonosaik valószínűleg nem maguk üzemeltették, hanem bérleti díjat vagy életjáradékot kaptak utánuk.²⁸

Szintén a háztartáshoz kapcsolódott, annak keretei közt zajlott a borkimérés. Az 1455-ös soproni közgyűlési jegyzőkönyv és az 1497-es pozsonyi szabályzat férfiak és nők számára egyaránt engedélyezte boruk kimérését, csak a bor keverését, illetve a hamis mértékek használatát tiltotta.²⁹ A női háztartási munkák kiterjesztéséhez tartozott a vendéglátás is. A fogadók, kocsmák fenntartása sokszor biztosított önálló megélhetést is az asszonyok számára.³⁰

2. Egyéb kézműves mesterségek

Az elclmezéshez tartozott, de már a háztartástól elvált a mészárosok mestersége. Ebben a nők kétféle módon kaptak szerepet. Egyrészt a mészárszékek mint ingatlanok gyakran voltak női tulajdonban, mégpedig a leggazdagabb, nemesi vagy patríciusi származású családokban, és bérbe adásukból vagy életjáradékból komoly jövelemhez jutottak.³¹ Másrészt ez volt az egyik olyan mesterség, ahol a magyar városokban is bizonyíthatóan özvegyi jögon évekig, sőt évtizedekig vitték tovább legényeikkel az ipart. Talán nem véletlen, hogy éppen a budai mészárosok céghelelében szabályozták igen részletesen a mesterek és családtagjaik házasságát.³² A megélhetés feltételeit javította, hogy a mészárosok illetve özvegyeik az egyik legjobban jövedelmező üzletágba, a távollági állatkereskedelemben is bekapcsolódhattak.

A halászat szintén olyan mesterség volt, amit a nők fiaik és legényeik segítségével önállóan gyakorolhattak. Erre a normatív források szerint is lehetőségük volt, amint

azt a soproni halász céh 1514-ben lejegyzett szabályzata is tükrözi. Nemcsak a vallási és karitatív tevékenységek felsorolásánál, hanem a szakmai kérdéseknél: a halfogás, az eladás, a hitelfelvétel, halkivitel, stb. szabályozásánál is együtt szól „Brueder”-ről és „Schwester”-ről, sőt a piaci veszekedésekkel kapcsolatban csak az utóbbiakat említi.³⁴ Pozsonyban is olvashatunk arról, hogy a varsás halászathoz kiadott külön engedélyt a mester, Polan Vince özvegye javára hosszabbították meg.³⁵ A számadáskönyvekből és adójegyzékekből pedig bizonyítékokat találunk arra, hogy a nők éltek a halászat és halkereskedés jogával, özvegyekként is huzamosabb ideig előfordulnak az adójegyzékekben, és a város szükségleteire is többször adtak el halat.³⁶ A céhszabályzat rendelkezései igazából már egy meglévő állapotot erősítettek meg.

A nők halászatban vitt szerepének értékeléséhez tudni kell, hogy ez a mesterség mindkét említett város számára fontos kiváltság és bevételi forrás volt. Ezt a kiváltságlevelek, a környékbeli birtokosokkal folytatott pereskedések, valamint a topográfiai adatok (Sopron: Halász u., Pozsony: Halászkapu, illetve halászok lakta külváros a Duna partján) is alátámasztják.³⁷

A nőkhöz legszorosabban kapcsolódó, szintén a háztartás keretei között kibontakozó kézműves mesterség mégis a fonás és a szövés volt a középkorban. A korabeli mércével az számított „derék asszony”-nak, aki háza népét el tudta látni az alapvető textiliákkal és ruhaneműkkel.³⁸ A női nem és az orsó szinte rokon értelmű szavaknak számítottak: Pozsonyban „Spindelseite”-nek nevezték a nőági rokonságot, és ez az alapja az angol „spinster” ’vénkisasszony’ kifejezésnek is.³⁹

A fonást és bizonyos anyagok, főleg a lenvászón szövését, illetve az előkészítő műveleteket (áztatás, tilolás, simítás) háziipari keretek között végezték falun és városban egyaránt. A faluásatásokon gyakori leletek a cserépből készült orsógombok, ritkábban a len vagy kender feldolgozásához kapcsolódó más szerszámok is előkerülnek, például gereben. A durva házivászon nagy részét a jobbágyasszonyok szőtték Európa minden vidékén. A pozsonyi országos vásárokon pl. bazini és dévényi asszonyok kínálták a maguk szötte vásznat.⁴⁰

Európa nagyvárosaiban a textilipar nyújtotta a legtöbb lehetőséget a nők önálló kézműves tevékenységéhez. Párizsban, Kölnben, Baselban, Rouenban, de még a jóval kisebb Nördlingenben is alakultak kizárólag nőkből álló céhek, amelyek elsősorban a nagy kézügyességet igénylő, luxusigényeket kielégítő, a távolsági kereskedelemben is forgalmazott árucikkeket állítottak elő. Ilyenek voltak az aranyszálfonók, a selyemfonók, selyemszalag- szövők, selyemhímzők, selyemfőkötő-készítők, övkészítők, stb. céhei.⁴¹ Ezekben a céhekben a minőség ellenőrzését is nők látták el, de a politikai vezetésben nem kaptak a férfiakhoz hasonló szerepet.

Azokban a városokban, ahol más textilipari vagy ruházati mesterségek specializálódtak az exportra, vegyes céhekben működtek együtt a férfi és női mesterek, illetve a nők a férfiakkal azonos feltételek mellett dolgozhattak. Párizsban a 13. század végén pl. 321 mesterségből 108-ban engedték meg az özvegyek, feleségek vagy egyedülálló nők közreműködését. A középkor végére általánosan elterjedt a nők bérmunkásként való foglalkoztatása is a textiliparban, általában igen alacsony bérért, noha bizonyos munkákért a férfiaknál magasabb fizetést is kaphattak.⁴²

Voltak a textiliparnak olyan területei is, ahol, bár nem alakultak ki céhes keretek, a nők a háziipar volumenén messze túlmutató termelő tevékenységet végeztek. Ide tartozik a középkori magyar szövőipar egyetlen sikeres „korakapitalisztikus” vállalkozása, a bártfai vászonszövés is. Ennek munkaszervezetét Lederer Emma és Szűcs Jenő már példamutató alaposággal elemezte⁴³, itt csak a nők munkájával kapcsolatos megállapításait emelem ki.

A városházára beszolgáltatott vásznakról készített listák (registrum sindonum)

szerint a nők aránya a szövetet beadók sorában 18-25% között mozgott.⁴⁴ (Természetesen a férfiak által beadott vásznak jó részét is nők állították elő.) A „saját számlájukra” dolgozó nőket 3 fő csoportra oszthatjuk: Egyes asszonyok, általában előkelő polgárok feleségei több ezer rőföt szolgáltatottak be hétről hétre. Ilyen mennyiség megtermeléséhez már valóságos kisüzemet kellett házukban működtetni a szolgáltók bevonásával. A középpolgárok, átlagos vagyonú asszonyok évente egy-két alkalommal 100–300 rőföt vittek a városházára. A harmadik csoportot a saját hasznukra is dolgozó szolgálólányok alkották, akik természetesen kisebb tételekkel jelentkeztek. 1424-ben pl. a 615 beszolgáltatási tételből 14-et készítettek.⁴⁵

A bártfaihoz hasonló vászonszövő vállalkozást kívánt a közeli Eperjes városa is kiépíteni, amiért is évtizedekig pereskedtek egymással. Ennek ellenére még 1529-ben is működött Eperjesen a vászonfőhárító (albatorium) 10 munkással, akik közül egy nő volt.⁴⁶

A hagyományos keretek között termelő textilipari mesterségekben (takácsok, posztósok, szabók, kalaposok) ezzel szemben nem sok nyomát találjuk a nők önálló munkavégzésének a magyar városokban. Említést érdemel a soproni lenszövők céhszabályzata, amely „... brueder und swester der erbern zeche der heiligen dreykönig und des handwercks der leinweber...” számára íródott. Ez előírja a cég nőtágjainak (Schwester), hogy a vallási szertartások mellett a „szokásos céhnapokon” rendezett gyűléseken is vegyenek részt.⁴⁷

Az asszonyok természetesen értettek a varráshoz is. Kottanner Jánosné pl. leírja, hogy hogyan varrta meg a koronázás előtt a csecsemő V. László „első ruháját” egy Zsigmond király köntöséből átalakított miseruha felhasználásával.⁴⁸ Városi adójegyzékeinkben is elfordulnak varrónők (nadlerin). A textiliparhoz kapcsolódó kiegészítő mesterség volt a fátymosás is, egy szegény fátymosónő 1437 és 1440 között mutatható ki Sopronban.⁴⁹

A bőrfeldolgozó mesterségek (tímárok, vargák, szűcsök) szintén kínáltak lehetőségeket a nők bekapcsolódására. Talán nem véletlen, hogy éppen a szűcsmesterségben született az első olyan céhszabályzat (Basel, 1226.), amely a férfiaknak és a nőknek egyenlő jogot adott a mesterség gyakorlására.⁵⁰ Hazai városainkban is fontos iparág volt, részaránya a kézművességen belül kb. 20%-ot tett ki. A bőséges nyersanyagellátás, a széles felvevőpiac és a távolsági kereskedelemben való részvétel lehetősége indokolja a számos jómódú mester mellett az özvegyek gyakori előfordulását a háztartásfők között. Végrendeletekből is vannak adataink a szűcsmesterségben önállóan dolgozó nőkről, még olyan esetben is, amikor az új férj más mesterséget űzött.⁵¹

Meglepő módon a bányászat is a középkori gazdaság azon területei közé tartozott, ahol nők jelentős számban tevékenykedtek. Egyrészt azokra a nőkre kell gondolnunk, akik bányarészek birtokosaiként haszonbérletek jövedelmét élvezték, sőt a legrátermettebbek aktív szervezőkként (pénzkölcsönzés, fogadók fenntartása) is részt vehettek a bányavállalkozásokban, a kereskedelemben vagy öröklés útján megszerzett tőkét is itt hasznosítva. Lányaira testálta pl. Vorau környéki bányarészét Eilinsgrub Egyed soproni polgármester.⁵²

Szinte kizárólag képi források tanúskodnak arról a tényről, hogy a bányavidéken a szegényebb nők szabad munkaereje is a bányákban végzett kiegészítő munkák felé irányult. Az ércmosást ébrázoló annabergi Bergaltar mellett Georgius Agricola: De re metallica c. munkájához készült illusztrációira utalhatunk, aki a szövegben is kiemeli azokat a munkaterületeket, ahol nők is közreműködtek. Ezek közé tartozott az ércválogatás, ahol hosszú asztalok mellett ülő asszonyok puszta kézzel válogatták az ércet a meddő kőzetből (133. ábra)⁵³. Dolgoztak nők az ércrostálásban is. Agricola személyes

megfigyelései alapján mutatja be a különböző vidékeken használatos technikákat, köztük a vashuzalrácsos rostát is (150. ábra), amely Besztercebánya környékén terjedt el. A képen, amely tehát egy magyarországi gyakorlatot örökít meg, egy ifjú munkás dobja a rostára a mosandó anyagot, amelyet azután egy asszony jobbra-balra rázással rostált át.⁵⁴ Az ércolvasztásnál, a szénporsztíták és a szénmosókád mellett is nőket látunk dolgozni (207. és 217. ábra).

A bortermelő vidékeken viszont a szőlőművelés töltötte be azt a szerepet, amit a fentiekben a bányászatnál láttunk. Ide áramlott a tőkebefektetés zöme, ez volt a megélhetést biztosító ingatlanbirtok, és ide koncentrált a vidékről beáramló nők munkaerő-tartaléka.⁵⁵ Egyes ispotályok szőlőinek megműveléséről vezetett számadáskönyvek szerint a szőlőskerti napszámomunka mintegy 40%-át nők végezték.⁵⁶ A nők napszámberé általában a férfiakénak felét-2/3-át tette ki, egy 15. század végi pozsonyi szabályzat szerint a férfiak 12, a nők 8 denárt kerestek naponta. A szőlők rendszeres gondozását a vincellérek végezték, akik között szintén voltak nők (weinzedlin).⁵⁷

Nyugat-Európa nagyvárosaiban természetesen még sok más szakmában megfigyelhetjük, hogy konjunktúra idején a nők aktívan képviseltették magukat. Ilyen volt pl. a könyvnyomtatás is, ahol számos könyv címlapjának tanúsága szerint az övezgyek nagy szakértelemmel és felelősséggel vitték tovább a műhelyt.⁵⁸

3. Egészségügyi foglalkozások

A kézművesipartól távolabb estek, de szintén nagy szakértelmet igényeltek a hivatásszerűen vagy alkalmilag gyakorolt egészségügyi foglalkozások. Ezek közül is a bábák mesterségét övezte a legnagyobb elismerés, akik a nőgyógyászat minden területén szaktekintélynek számítottak. Nagyobb településeken fizetett városi alkalmazottak voltak, máshol a szülők hívták el őket.⁵⁹

Egy bába munkájának és viselkedésének érzékletes leírását adja Kottanner Jánosné emlékirata: A gyermeket váró Erzsébet királynéhoz két előkelő budai polgárasszony (Siebenlinderné és Zauzechné) hívott egy bábát, egy másikat pedig, aki végül is a szülést levezette, Gr. Schaumburg Jánosné ajánlott. Ez vette magának a bátorságot, hogy tovább aludjon, amikor az udvarhölgy a királynéhoz hívta, úgy kellett a szüléshez felrázni. A fiúgyermek világra segítése után pedig köntőrfalazás nélkül követelte jutalmát. Mindennek ellenére (vagy talán éppen ezért) az emlékirat szerzője „okos”-nak és „ügyes”-nek nevezte.⁶⁰ A szaktudás kétségtelenül nagy önbizalmat adott a valószínűleg nem túl előkelő származású bábaasszonyoknak.

A másik fontos személy a gyermekágyas asszony környezetében a szoptatósdajka volt. Alkalmazása a felső- és középosztálybeli családokban igen elterjedt volt, de a szegényebbeknél is szükség lehetett rá, ha az anya valamilyen okból nem tudta szoptatni a gyermeket. Újlak jogkönyve így vezeti be „A dajkákról, akik valamilyen okból megfojtják a csecsemőt” c. fejezetét: „Ha ... a gyermek anyjának betegsége miatt valaki pénzért szerez daját a gyermek táplálására...” Kapisztrán János csodái között is szerepel egy eset, amikor egy varga „felesége betegsége miatt újszülött gyermekét másnak kellett gondozni és szoptatni.”⁶¹

Az ispotályokban végzett intézményesített betegellátás a középkorban nagyrészt a különböző szerzetesrendek feladata volt. Az írásos és képi források tanúsága szerint is dolgoztak itt azonban világi nők, gazdaasszonyok és szolgálók is. A nők számára elkülönített szobát (Frawnstuben) biztosítottak.⁶²

4. Kereskedelem

A kézműves mesterségek áttekintése kapcsán érintettük már a saját termékeikkel való kereskedelem lehetőségét. Emellett igen gyakran találkozhatunk nőekkel a

szűkebb környék vevőköre számára közvetítő kiskereskedelembe. Vonzotta őket ez a kis kockázattal járó, tőkebefektetést nem igénylő, habár nem túl nagy haszonnal kecsegtető kiegészítő kereseti lehetőség. A kofáknak (fragnerin) általában nem voltak céhes jellegű szervezeteik, és a hatóságok is csak ritkán korlátozták tevékenységüket.

Ritkaságszámba megy a Budai jogkönyv részletes szabályozása. Összesen 51 kiskereskedő nő (a foglalkozások megnevezése mindig nőnemben van) áruiról és a piactéren elfoglalt helyéről intézkedik. A keretszám $2/3$ -át német, $1/3$ -át magyar kofák tölthették be. Áruik általában napi fogyasztást szolgáló élelmiszerek voltak: különféle friss és szárított gyümölcsök; zöldségfélék; sajt és tejtermékek; baromfi és malac; zöld fűszerfélék, valamint só. A Váralján, a Szt. Péter templom mellett további 6 kofa áru-síthatott.⁶³

A kofák viszonylag gyakran fordulnak elő mint önálló adózók. Általában a minimális vagy azt alig meghaladó összeget fizettek, és 1-2 évi jelenlét után eltűnnek a listákról: újrarahasodtak vagy elhagyták a várost. Érdekes viszont, hogy Sopronban pl. többnyire nem a külvárosokban laktak, hanem belvárosi házakban béreltek lakást, választásukat nyilván a potenciális üzletfelekhez való közelség motiválta.

A kiskereskedelem mechanizmusába ad érdekes bepillantást egy számadástörvény, amely Zsigmond király néhány napos soproni tartózkodásának alkalmából készült 1425-ben. A lista szerint a szükséges élelmiszereket (gyümölcsök, tojás, sajt, hagyma, só, árpa, stb.), valamint gyertyákat 11 különböző asszonytól szerezték be, esetenként csak néhány denáros értékben.⁶⁴ A nagyobb összegekkel szereplő asszonyok (általában nem özvegyek) már a „ladnerin”, árusok kategóriájába tartoztak, akik már valamilyen stabil építményben (laden) árusítottak. Ezeket a bódékat asszonyok is adták-vették.⁶⁵

A „kramerin, kaufmannin” (kalmár) elnevezések már a kofákénál nagyobb értékű árukkal üzletelők, esetenként a távolsági forgalomba is bekapcsolódó, a szomszédos városok országos vásárait is időnként meglátogató személyekre, illetve ezek feleségeire utalnak. 1427-ben pl. a bécsi tanács egy olyan asszony ügyében járt közben, aki ruhaneműt vitt a soproni országos vásárra, és a vámon árujának egy részét csempészés gyanújával elkobozták.⁶⁶ Felvevőkörük a helybeli és a város közvetlen környékén élő lakosságból állt. Árucikkeik között textilfeleségek, vegyszerek, szárított fűszerek voltak, a nem romlandó áruk viszonylag széles választékát kínálták, kis tételekben. Az igények változásaihoz rugalmasan tudtak alkalmazkodni, pl. Görlitzben a huszita harcok idején fegyverekkel, durva vászonnal, egyéb hadfelszerelési cikkekkel bővítették választékukat.⁶⁷

A nagy európai kereskedővárosokban a középkor végére a nők egyre növekvő mértékben kapcsolódtak be a távolsági kereskedelembe is. Már férjük életében elkezdték az önálló kereskedelmi tevékenységet, amit aztán özvegyként akár évtizedekig is tovább folytathattak. Megtanulták az üzleti könyvek vezetését, a megbízottak irányítását, bár nagyobb üzleti utakra csak kivételes esetekben vállalkoztak.⁶⁸

Ilyen kereskedő asszony volt Margarethe Funck is, Alexius Funck felesége, aki férje halála után ügynöke, Michel Hermann segítségével két és fél évig vezette 1521 és 1524 között a nagy- és kiskereskedelemmel egyaránt foglalkozó céget. Jelentős magyarországi exportjának, köztük a Balthasar Stegerspacher soproni polgárral kötött üzletek lebonyolításában is ügynökei segítették.⁶⁹

Habár kisebb léptékekben, a magyarországi városokban is bekapcsolódhattak a feleségek férjeik üzleti tevékenységébe. A végrendeletekben gyakori kitétel az „als mein hausfraw wol weis” kitétel, tehát az asszonyok naprakészen ismerték az üzletmenetet. A már férje életében önálló üzleti tevékenységet folytató asszonyok tipikus képviselője a pozsonyi Andre Pölczlin. Elsősorban a sókereskedelemben volt érdekelt, ezügyben kapcsolatban állt egy győri kereskedőözvegygel, Kristannéval is. Üzleti mér-

lege a végrendelkezés időpontjában negatív volt, néhány értéktárgyat Wölflin zsidónéhoz adta zálogba. Háztartásának tagja volt férjén és 5 gyermekén kívül egy gazdaszony és feltehetően 2 további szolgáló is.⁷⁰

III. A női munka jellegzetességei és szerepe

1. Sajátságos vonások

A fentiekben áttekintett tevékenységeket, amelyekben a nők aktív szerepvállalása kimutatható, kevés kivétellel a férfiak is gyakorolták. A tevékenységi formák megválasztásánál azonban a nőket más tényezők befolyásolták, mint a férfiakat.

A nőknek ugyanis a munkavállalási stratégiáikat a házasság által meghatározott életciklusokhoz kellett igazítaniuk. A férfiak attól kezdve, hogy megtanultak egy mesterséget, általában életük végéig ebben munkálkodtak, a házasságkötés, a család legfeljebb a munka hatékonyságát befolyásolhatta. Ezzel szemben a nők élete a férjhezmenetel után minőségileg is megváltozott. Ha hajadonként elhagyták a szülői házat, csak néhány fajta, erős függőségi viszonyt jelentő munkát végezhettek. Ez az életszakasz teljes egészében a házasságra való előkészülést szolgálta. A házasság után számos új lehetőség nyílt meg számukra. Részt vehettek férjük munkájában, vagy kisebb önálló vállalkozásokba kezdhettek, pl. fogadót, italmérést, árvaházat nyithattak. A magas halandósági ráta és a házastársak közti gyakran jelentős korkülönbség miatt a legtöbb nő életében több házasságot is kötött, gyakran egészen eltérő mesterségekben szereztek jártasságot.

Az önállóság maximumát azonban csak özvegyként érthették el, feltéve ha a helyi szabályozás lehetővé tette számukra egy megfelelő tulajdoni hányad megtartását, és ezáltal a gazdasági talpon maradási. Ennek hiányában a gyors újrarahaszkodást kellett követniük, amit sok esetben a céhszabályok is szorgalmaztak. (Ennek a kérdésnek természetesen demográfiai vetülete is volt, hiszen az özvegy asszonyok nem feltétlenül voltak öregasszonyok.)

A másik szempont a női munka térbeli korlátozottsága. Még a piacra termelés esetében is otthon végezhető tevékenységről volt szó (fonás, szövés). A lakóhely és munkahely egysége viszont lehetővé tette azt, hogy a nők a idejük és figyelmük megosztásával egyszerre lássák el a háztartás feladatait és végezzenek piacra termelő munkát. Nem kellett feltétlenül teljes időben a műhelyben tartózkodni, de képesnek kellett lenni a minőség ellenőrzésére, a folyamatos munka feltételeinek biztosítására, az áruk eladásának megszervezésére is.

Harmadszor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a női munka társadalmi korlátozottságát sem. Bizonyos foglalkozási ágak az igazgatásban, hivatalviselésben, katonaságban, egyházban eleve el voltak zárva a nők elől. A szocializáció során általában nem is volt lehetőségük olyan képességek megszerzésére, amelyek magas társadalmi állású foglalkozások ellátásához kellettek.⁷¹ Ezek a korlátok azonban másodlagosak voltak a gazdasági tényezők szabályozó szerepe mellett.

2. A képzés lehetőségei és korlátai

A céhes kézműipar keretén belül a férfiaknak egy aprólékosan szabályozott képzési rendszeren kellett végigmenniük ahhoz, hogy teljes jogú mesterek lehessenek. A nők számára ez a lehetőség csak egészen kivételes esetekben adatott meg, azokban a mesterségekben, ahol önálló női céhek léteztek. Számos városban fennmaradtak ugyan szerződéses, amelyeket lányoknak bizonyos mesterségre tanításáról kötöttek, „legényvándorlásról” azonban nem lehetett szó (nem is létezett a 'legény' fogalmának női megfelelője a korabeli szóhasználatban). Ebben demográfiai szempontok is közrejátsz-

hattak: a legényeknél vándorlással eltöltött életkor (zömmel 18 és 25 év között) a nők számára már a házasságkötést, az első gyermekek megszületését jelentette.

A szerződéses képzés során megszerzett jártasságokat sokszor inkább a háztartás tökéletesebb vezetésében, semmint a piacra termelésben hasznosították. A szabályszerű képzés hiánya tehát többnyire megakadályozta a nőket a teljes jogú céltagság elnyerésében, és ez nagyon sebezhetővé tette a helyzetüket.⁷²

A lányok képzésének elsődleges színhelye a család, a háztartás volt, amelynek kézműves családok esetében a műhely is részét képezte. A lányok mesterségre vonatkozó ismereteiket is általában egy másik nőtől szerezték: az anyától vagy annak a háznak az úrnőjétől, ahol szolgáltak. A középkor végén nyílt csak lehetőségük a lányoknak is a nyilvános városi iskolákban megszerezhető tudás minimumának (olvasás, írás, számolás) elsajátítására.

3. Az nők önálló munkavégzésének lehetőségei

A nők főfoglalkozású és kiegészítő tevékenységeinek mozgásterét egyfelől maguk és családjuk szükségletei, másfelől szűkebb-tágabb környezetük gazdasági lehetőségei határozták meg. A szegényebb családoknál létszükséglet volt, hogy a nők is végezzenek valamilyen jövedelemszerző munkát. Kétségtelen, hogy a család eltartásához a vagyontalan rétegek nőtagjai járultak hozzá a legnagyobb arányban, de még a közepes vagyonnal rendelkezőknél is szükség volt mindkét házaspár munkájára a megélhetés biztosításához. Ezt tükrözi a végrendeletek gyakori „sie treulich mit mir ererbait hat” kitétele a közösen szerzett vagyonnal kapcsolatban. A vagyonosabb családoknál pedig akkor volt fokozott szükség arra, hogy a nők vegyék át a műhely vagy kereskedőtársaság irányítását, ha a család férfitagjai városi hivatalok viselésével voltak elfoglalva, vagy hosszú távollét, betegség vagy háború akadályozta őket a munkában. Kölnben például a selyemszövésnél önállóan foglalkozó nők 30%-ának rokona ült a tanácsban.⁷³

A városok teremtette gazdasági lehetőségek a középkor utolsó századaiban általában kedvezően befolyásolták a nők részvételét a kézművességben és a kereskedelemben. Fontos volt, hogy vidékről folyamatosan költöztek be lányok és asszonyok, akiknek olcsó munkaereje bőséggel állt rendelkezésre a háztartásokban. A városi tanácsok szintén érdekelték voltak abban, hogy a városba áramló népességnek elegendő munkaalkalma legyen.⁷⁴

Az önálló munkavégzés azonban nem jelentett egyben önálló megélhetést is. A nők háztartásfóként betöltött szerepe és önálló munkavégzése közti viszony az alábbi variációkat eredményezhette:

a) A nő önálló háztartásfő, de nem maga dolgozik – ez az eshetőség általában az özvegyekre volt jellemző, akik legényeik segítségével vitték tovább az ipart, vagy az ingatlan-tulajdonukból befolyó bevételekből éltek.

b) A nő önállóan dolgozik, de nem háztartásfő – ez volt a helyzet a férjükétől eltérő mesterséget folytató vagy üzleti tevékenységet végző asszonyok esetében. Ide sorolnám a megélhetésüket bér munkából vagy más családoknál szolgálatból biztosító lányokat és asszonyokat is.

c) A nő önállóan dolgozik és önálló háztartásfő is – ezzel a változattal találkozunk a legritkábban. Csak az adott városban legjövedelmezőbb, exportra specializálódott gazdasági ágban volt lehetőség arra, hogy nők mint önálló háztartásfők hosszabb ideig sikeresen tevékenykedjenek.

d) A nő nem dolgozik önállóan, és nem is háztartásfő.

A középkori felfogás nem a családban végzett, fizetetlen háztartási munka és az egyéb, fizetett tevékenységek között húzta meg a határvonalat. Jóval többre értékelte a háztartás irányításában függetlenséget élvező feleség helyzetét az egyedülálló, de bér munkásként függő viszonyban levő nőkénel.⁷⁵

Összegzés – A női munka mint a gazdaság működésének egyik indikátora?

A fentiekben láthattuk, hogy a női munkaerő sajátosságai számos esetben eltérnek a férfiakétól. Ezért a női munka fontosságának változása tanulságokkal szolgálhat a gazdaság egésze működésének vizsgálatában is. Mindenekelőtt a női munkaerő fokozott mobilitására kell utalni. Mivel céhes és egyéb kiváltságok általában nem védték a nők munkáját, saját érdekükből is igyekeztek minél kedvezőbb feltételeket biztosító tevékenységi formákat vagy befektetési lehetőségeket keresni, akár a kézművességben, akár a mezőgazdasági bérmunka, a kereskedelem vagy éppen a bányászat területén. Könnyen mobilizálható erőtartalmakat biztosítottak a városi gazdaság bármelyik fellendülő, konjunkturális ágának, a krízishelyzetekre azonnal reagáltak, és ilyenkor kiemelkedő teljesítményekre voltak képesek.

Természetesen egy gazdasági ág jövedelmezőségének csökkenése is elsőként a nőket sújtotta, gyakori reakció volt egy-egy szakma hanyatlásának idején a nők részvételének korlátozása. A demográfiai változások szintén érzékenyebben érintették a nők esélyeit a munkaerőpiacon, mint a férfiakét. Egyes kutatók ezzel magyarázzák, hogy a 16. század folyamán romlottak a nők esélyei az önálló megélhetés biztosítására, sőt az önálló munkavégzésre is. Mások hozzátesszik ehhez a technikai fejlődés hatásait is. Az újkorban bekövetkező változások vizsgálata azonban már túlmutat dolgozatunk témáján.

Összességében a női munkát – a középkort is – a levegőhöz tudnám hasonlítani: nélkülözhetetlen az élethez, hiánytalanul kitölti a rendelkezésre álló teret, és csak akkor figyelünk fel rá, ha valami probléma támad körülötte.

JEGYZETEK

- * A VEAB Kézművespartörténeti Munkabizottsága által szervezett „A nők szerepe a kézművesipar munkaszervezetében” (Sopron, 1994. ápr. 28.) c. kerekasztal konferencián elhangzott vitaindító előadás átdolgozott változata. Köszönetet mondok minden jelenlevőnek, aki hozzászólásaival és kérdéseivel segített a téma továbbgondolásában.
- 1. A különböző nemzeti hagyományokkal rendelkező történetírói iskolák érdeklődése más-más időpontban és indokokból fordult a középkori nők helyzetének vizsgálatára. Úttörő jelentőségű volt a német jogtörténeti – szociológiai iskolához tartozó Bücher, Karl: *Die Frauenfrage im Mittelalter*, Tübingen, 1910. c. munkája, amelyet történeti – demográfiai elemzések, illetve egyes területek beható vizsgálatai követtek. A legfontosabb munkákból bő válogatást hoz Uitz, Erika: *Die Frau in der mittelalterlichen Stadt, Freiburg im Breisgau*, 1992. című (a továbbiakban: Uitz) könyvének irodalomjegyzéke (206-214.). Az 1970-es évektől megélnéknélkül angol – amerikai feminista irányzat ismertetése az AETAS 1993/4. számában (134-164.) olvasható. A hazai kutatásban néhány szórványos tanulmányt leszámítva nem keltett a téma különösebb érdeklődést. A szabályt erősítő kivételek: Péter Katalin: *Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században*, Századok 1989. 563-604. (a továbbiakban: Péter); az újkorra: Vámos Éva: *The Appearance of Women Masters as an Accompanying Phenomenon of the Beginning Disintegration of the Guild System in Hungary*, In: III. Internationales Handwerksgechichtliches Symposium, Veszprém. 1987. 167-174.
- 2. Kovachich Martinus Georgius: *Codex authenticus iuris tavericalis*, Buda, 1803. cap. CXII, 212. (a továbbiakban: Kovachich), Vö. Újlak város jogkönyve 1525-ből, kiad. Schmidt, Rudolf: *Statutum civitatis Ilok anno MCXXV*, (Monumenta historico-iuridica Salvorum meridionalium XII JAZU), Zagreb, 1938., magyarra fordította Hegedüs Antal. In: *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*, Újvidék, 1983. cap.III. 62. (a továbbiakban: Újlak jogkönyve)

3. 1464: 17.tc. Corpus Juris Hungarici, Bp., 1896. 353. Hasonló rendelkezés olvasható a soproni szabók 1477-es céhszabályában is: Soproni Állami Levéltár (a továbbiakban:SÁL) Gerichtsbuch, 144.
4. Uitz 24-25.; Ennen, Edith: Die Frau in der mittelalterlichen Stadt. In: Mensch und Umwelt im Mittelalter, Hg. von Herrmann, Bernd, Frankfurt, 1989. 38-40. (a továbbiakban: FSMA)
5. Kovachich Cap. CXXVI., Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts. Hg. von Mollay, Karl. Budapest-Weimar, 1959. (a továbbiakban: OSt) cap. III/313., Újlak jogkönyve (2.j.) cap. IV/6, IV/11. A nemességre: Werbőczy István Hármaskönyve (Kolosvári Sándor és Ovári Kelemen kiadása, Bp., 1897. I. rész 17. és 28. cím.
6. Kovachich Cap. CXXXI., Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. (a továbbiakban: Király), függeléként Pozsony város jogkönyvének kiadásával, Cap. 39., 90., OSt. Cap. III/397., Újlak jogkönyve IV/6., IV/7.
7. Kowaleski, Maryanne-Bennett, Judith M. : Crafts, Gilds and Women in the Middle Ages. (a továbbiakban: Kowaleski-Bennett) In: J. M. Bennett et al. (eds.): Sisters and Workers in the Middle Ages, Chicago – London 1989. 12.; Uitz 88. skk.
8. Uitz, Erika: Die Frau im Berufsleben der spätmittelalterlichen Stadt. (a továbbiakban: Uitz 1986) In: Frau und spätmittelalterlicher Alltag, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9. (Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 473.), Wien 1986. (a továbbiakban: FSMA), 449-474., számadatok ebben P. Ketsch nyomán.
9. Ilyen kettős jegyzékek a soproni anyagból az 1459. és 1463. évekből maradtak fenn. Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története (a továbbiakban: Házi) II/4. 113-149.; 181-212. Elemzéstik: Szücs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon, Bp., 1955. 62-65. (a továbbiakban: Szücs); Fügedi Erik: Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: Städtische Gesellschaft und Reformation, Hg. von Batori, Ingrid. Stuttgart, 1980. 58-96. a régebbi irodalommal.
10. Általánosságban: Uitz 1986 456-460.; a kamarai számadások felhasználásáról a téma kutatásában: Susanne Pils, Claudine: Die Stadt als Lebensraum. Wien im Spiegel der Oberkammeramtsrechnungen (1556-1576). Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 1993 155-159. Sopronra ld. Erstes Grundbuch / Első telekkönyv. Hg. Mollay, Karl von (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe A Bd.1.), Sopron, 1993.
11. Pl. Margarethe Runtinger, aki Regensburgban vezette a családi kereskedőházat: Ennen, Edith: Frauen im Mittelalter. München, 1984. 186.; Margarethe Funckról: Pickl, Othmar: Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Graz, 1966. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde des Steiermark, Bd. XXIII.) (a továbbiakban: Pickl)
12. Szende Katalin: A nők szerepe a kézműiparban a későközépkorban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk. Turbully É.–Dominkovits P. Sopron, 1993. 169-179. (a továbbiakban: Szende)
13. A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata, 1439/1440. Ford. és közlésezi Mollay Károly. Bp., 1979. (a továbbiakban: A korona elrablása ...) (A német szöveg kiadása: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin, Hg. Mollay, Karl von. Wien, 1972.), Ld. még: Mollay Károly: Kottanner Jánosné és naplója, Soproni Szemle (a továbbiakban: SSz) 1957 1-9.
14. Schüppert, Helga: Frauenbild und Frauenalltag in der Predigtliteratur, in: FSMA 106-119. (a továbbiakban: Schüppert)
15. Wunder, Heide: Frauen in der Leichpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts, in: Leichpredigten als Quellen historischer Wissenschaften. Hg. Lenz, von R. Bd. 3.

- Marburg, 1984.; Dienst, Heide: Frauenalltag in erzählenden Quellen des Spätmittelalters. In: FSMA 213-242.
16. Vavra, Elisabeth: berlegungen zum „Bild der Frau“ in der mittelalterlichen Ikonographie. In: FSMA 283-300; Jaritz, Gerhard: Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters, Wien-Köln, 1989. passim.
17. Vö. Wolf-Graaf, A.: Die verborgene Geschichte der Frauenarbeit. Eine Bildchronik. Weinheim-Basel 1983.; Női kovács ábrázolása pl.: Cunningham, Phillis-Lucas, Catherine: Occupational Costume in England from the Eleventh Century to 1914. London, 1967. 101. (a továbbiakban: Cunningham-Lucas) Az adat megküldését Flórián Máriának köszönöm.
18. Grimm, Paul: Zwei bemerkenswerte Gebäude in der Pfalz Tilleda. Ein zweite Tuchmacherei. Prähistorische Zeitschrift, 1963.
19. Méri István: Beszámoló a Tiszalök-Rázompusztai és a Turkeve-Mőrci ásatások eredményeiről I., Archaológiai Értesítő 1952. 61. (a továbbiakban: Méri)
20. Gömöri János: A soproni Kovácszeren 1440-ben lebontott házak régészeti feltárása. SSz. 1993. 332-338.; a háztulajdonosok azonosítása: Mollay Károly: Második fertály. Megjelenik a SSz. 1994/3. számában.
21. A demográfiai kérdésről összefoglalóan: Frauenarbeit im Mittelalter, Quellen und Materialien, zusammengestellt und eingeleitet von Ketsch, P. In: Frauen im Mittelalter, Hg. Kuhn, von A. Bd. I. Düsseldorf 1983. 18.skk. A női népszerűtöbbet kérdését már Karl Bücher is felvetette a frankfurti anyag alapján. A téma újabb áttekintése: Mitterauer, Michael: Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt, Hg. Haverkamp, von A. Köln-Wien, 1984. 7 skk., továbbá a szerkesztő bevezetése ua. kötetben, XII-XIII. (a továbbiakban: Haus und Familie)
22. Wunder, Heide: „Jede Arbeit ist ihres Lohnes Wert“ – Zur geschlechtsspezifischen Teilung und Bewertung von Arbeit in der frühen Neuzeit. (a továbbiakban: Wunder) In: Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung. Hg. Hausen, von Karin. Göttingen, 1993. 22-23.
23. Cf. Rippmann, Dorothee: Weibliche Schattenarbeit im Spätmittelalter, Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 1986. 341-343.; Simon-Muscheid, Katharina: „Und ob sie schon einen dienst finden, so sind sie nit bekleidet dernoch“ – Die Kleidung städtischer Unterschichten zwischen Projektionen und Realität im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit, Saeculum 1993. 47-64.
24. Szemléletes példa erre Fygen von Weinsberg kölni kereskedőasszony életútja, aki 11 gyermek édesanyjaként vezette városi hivatalokat viselő férje helyett folyamatosan az üzletmenetet. Ezt és további példákat ld. Wensky, Margret: Die Stellung der Frau in Familie, Haushalt und Wirtschaftsbetrieb in spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Köln. In: Haus und Familie 294- 296. (a továbbiakban: Wensky)
25. Uitz 24., 78-79., sörfőzőnők ábrázolása: Cunningham-Lucas 136., 107-108. kép.
26. Király 428.; Larentz Peck végrendelete 1494.: Archiv Mesta Bratislavy (a továbbiakban: AMB), Protocollum Testamentorum (OL. Df. 277056, a továbbiakban: PT) 241r
27. Házi II/2. 281.
28. Uitz 78.
29. Házi II/2. 177. (1455), Király 435.
30. Davis, Natalie Zemon: Frauen im Handwerk. Zur weiblichen Arbeitswelt im Lyon des 16. Jahrhunderts. In: Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur

- historischen Kulturforschung II. Hg. von van Dülmen, Richard. Frankfurt, 1990. 65., az észak-magyarországi koraiújkor viszonyokra ld. Péter
31. Uitz 454., Szende 170. A mészárszékek eladása is komoly bevételt jelentett, több elhúzódo pereskedés tárgyát is képezte, Pl. Harkai Péter özvegye és Sopron városa között, Házi I/2. 129., 148., II/6. 52-54.
 32. 1482. Budapest Főváros Levéltára, idézi: Szücs i.m. (9.j.) 148-149.
 33. Kubinyi András: Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. In: Budapest im Mittelalter, Hg. von G. Biegel, Braunschweig 1991. 24., 30.; mészáros özvegyekre vonatkozó adatok a budai német mészárosok céhkönyvéből (BFL): uo.31. A soproni adójegyzékekben is megfigyelhető, hogy a mészárosok özvegyei jőpár évig nem házasodnak újra.
 34. Házi I/6. 305-308.
 35. Király 186.
 36. Házi II/3. 317-320.
 37. Ortway Tivadar: Pozsony város története 2. kötet 2. rész. Pozsony 1898. 366-367., Uo. 2. kötet 4. rész, Pozsony 1903. 84-86.; Sopronnak Kanizsai Jánossal folytatott pere a fertői halászatról: Házi I/6. 179-181.
 38. Uitz 68.; Vö. a Péld 31,10-31. parafrázisát Geiler von Kaisersberg prédikációjában, idézi: Schüppert 147-148.
 39. Király103., német nyelvtörténeti szótárak szerint ez a kifejezés más vidékeken is ismert volt.
 40. Méri. Szücs 80., 102. Vö. Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században, Bp. 1902. 174.; Ld. még: Magyar Néprajz III. Kézművesség, főszerk. Domonkos Ottó, Bp., 1991. 341-375. A szerzők a szövegben nem mindig tesznek különbséget a férfiak és a nők által végzett munkák között, a képanyagon (104-143. kép) azonban zömmel nőket látunk.
 41. Ezen céhek keletkezésével és működésével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, összefoglalóan ld. Uitz 63-80., Kowaleski-Bennett
 42. Uitz 65 skk.; Wunder 34-35.; Davis 44-49.
 43. Lederer Emma: Bártfa város vászonszövő üzeme a 15. században. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1934. 150-158. A 153. o. 8. jegyzetében már felhívta a figyelmet, hogy a vászonszövés hivatásszerűen foglalkozók között gyakoriak a női nevek.; Szücs 221-241.
 44. A listák kiadása: Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei, Bp. 1885. 193-286. (a továbbiakban: Fejérpataky)
 45. Szücs 223-224.
 46. Szücs 241., 133. jegyzet
 47. Házi I/7. 94-98., A soproni szabók céhszabálya (SÁL Gerichtsbuch, 142-145.) csak a házassággal és a temetéssel kapcsolatban emlékezik meg az asszonyokról.
 48. A korona elrablása... 41.
 49. Varrónó: Házi II/4. 153-411. passim, (fátyol)mosónó uo. II/3. 79, 80, 215, 356.
 50. Uitz 71.
 51. Szücs 77-78., Házi II/1. 277-278., 416-417.
 52. Házi II/1. 100., Magyarországra ld. Péter i.m. (1.j.); Zwickau példája: Uitz 1986 464-466.
 53. Vö. Wilschof, Helmut: Arbeit und Arbeitsgerät im sächsischen Erzbergbau des 16. Jh.-s. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1959. 255-300, a nőkről: 283-288.

54. Vö. Kirchberg, Helmut: Erzaufbereitung im XVI. Jh., in: Georgius Agricola 1494-1555. zu seinen 400. Todestag, Berlin 1955. 81-91., itt: 83.
55. Az ipari és kereskedelmi tőkének ingatlanba fektetéséről: Szücs 60.; Vö. Szende 176., 23. jegyzet a további irodalommal.
56. Rippmann, Dorothee-Simon-Muscheid, Katharina: Weibliche Lebensformen und Arbeitszusammenhänge im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Frauen und Öffentlichkeit, Beiträge der 6. Schweizerischen Historikerinnentagung, Hgg. von M. Othenin-Girard et al. Zürich, 1991. 85-86. és 85. jegyzet
57. AMB lad. 60. Nr.. 179., Vö. Király 236.; Szende 178. 35. jegyzet; Házi II/2. 124. „schaff ich meiner weinzedlin der Schöntlin mein täglichen plaben rokch”.
58. Davis 52., 55-56., 67-68. a további irodalommal. Közéleti példa Heltai Gáspár özvegye: A Chronica 1575-ös kolozsvári kiadását „végezé Heltai Gáspárné”.
59. Uitz 99-105, Vö. Merry E. Wiesner: Early modern Midwifery: A Case Study, in: Women and Work in Preindustrial Europe. Ed. Hanawalt, Barbara A. Bloomington, 1988. 94-114. (a továbbiakban: Hanawalt)
60. A korona elrablása... 28-30.
61. Újlak város jogkönyve III/43. fejezet, Újlak város jegyzőkönyve Kapisztrán János újlaki sírjánál történt csodákról 1460-ból, magyar ford. In: Újlak jogkönyve 41. eset, 27. Vö.még: Shahar, Shulamith: The history of Women in the Later Middle Ages. (a továbbiakban: Shahar) In: FSMA 13.
62. Mindezekre ld. Hans Piberauer ispotályszámadását 1420-ból: Házi II/2. 306-309. Ispotályban dolgozó világi gazdaasszony ábrázolása a rothenburgi St. Wolfgangskirche főoltárán (1514), repr. Boockmann, Hartmut: Die Stadt im späten Mittelalter. 246. 378. kép. Pékné végrendeleti adománya az öt ápoló asszony számára: Dorothea Noppekin végrendelete, 1468. PT 143.v.
63. OSt (5.j.) III/153-155. fej.
64. Házi II/2. 336.
65. Házi I/4. 25-26.; Kb. egy évszázaddal későbbi forrás, amely szintén bőségesen tartalmaz adatokat a nők kiskereskedelemben való részvételére, Moricz Pál üzleti könyve, amelyet Mollay Károly ad ki a Sopron Város Történeti Forrásai sorozatban 1994-ben.
66. Házi I/2. 350.
67. Uitz 1986 449-454.
68. Uitz 1986 32-49.
69. Pickl különösen 143-148.
70. PT 110v-111r
71. Összefoglalóan: Hanawalt Introduction VIII-XII., A bér munkáról: Davis 56-60., 71-72.
72. Shahar 10., Davis 46-60.
73. Uitz 189-190.; Ennen 45-46.; Wensky 295-297.
74. Ezért korlátozták pl. az idegen napszámosok felfogadását számos helyen, így Sopronban és Pozsonyban is. – Király 236., Házi II/2. 178-179.
75. Wunder 34-35. Ezért tartom elhibázottnak a feminista történetírásnak az emancipációt középpontba állító nézőpontját. ld. Aetas 1993/4.
76. Pl. Bártfán a vászonszövés hanyatló szakaszában 1450-ben megtiltották, hogy a vászon kereskedelmében nők is részt vegyenek. L. Fejérpataký 193.

KÁDÁR JUDIT

Előszó Michael Joseph Quin útleírásához

Az 1830-as évekig ritkán jutott el utazó Angliából Magyarországra, akkor azonban hirtelen megnőtt az idelátogatók száma. Az érdeklődés okát elsősorban az európai politikai helyzet alakulásában, az ún. keleti kérdés kiéleződésében kereshetjük.

Az 1827-es navarinói ütközetben Oroszország, Franciaország és Anglia megsemmisítették a görögök szabadságharca ellen fellépő török-egyiptomi flottát. Ezt követően 1828-ban az orosz csapatok a meggyengült Törökországot a szárazföldön megtámadták. Elfoglalták Várnát és Szilisztriát, megszállták az al-dunai fejedelemségeket, majd az 1829-es drinápolyi békében megszerezték a Duna deltáját, s így a folyó egyetlen hajózható ágának, a Szulina-ágnak is birtokába jutottak. Moldva és Havasalföld orosz protektorátus alá kerültek, bár a törököknek kellett adót fizetniük, s fejedelmeket névleg a szultán nevezte ki.

Anglia érdeke – elsősorban az Indiába vezető út szabad használata – veszélybe kerültek. A korszak egyik kiemelkedő politikusa, a külügyminiszter Lord Palmerston, aki korábban azon a véleményen volt, hogy „kijelhetetlen nevű dunai erődökért” Anglia nem fog háborúba lépni, egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy Törökországot meg kell menteni.

1832-ben, amikor a franciák támogatását élvező egyiptomi pasa, Mohamed Ali a Porta ellen fordult, s a szultán Angliától kért segítséget, az angol külügyminiszter Törökország oldalán kívánt beavatkozni, de a kabinet és a görög felkelőkkel rokonszenvező brit közvélemény megghiúsították tervét. Törökország így kénytelen volt orosz katonai segítséget igénybe venni. A következmény az unkiar-iskelessi orosz–török egyezmény megkötése lett 1833-ban, mely tovább növelte Miklós cár befolyását a térségben. Az egyezmény értelmében Törökországnak háborús időszakban is meg kellett nyitnia a Boszporuszt és a Dardanellákat az orosz flotta előtt, míg a többi nagyhatalom számára zárva maradt.

A politikai helyzet ismeretében feltételezhetjük, hogy az 1830-as években egyre nagyobb számban Kelet-Európába látogató angol „utazók” közül néhányan nem csupán az egzotikum iránti vonzódásból keresték fel Ausztriát, Magyarországot, a Balkánt s Konstantinápolyt, melynek követi posztját ekkoriban az egyik legfontosabb brit külügyi megbízatásnak tekintették Angliában.

Michael Joseph Quinról is azt írja a Dictionary of National Biography, hogy „utazó és politikai író” volt, bár elérhető források hiányában jóformán semmit nem tudunk róla, így azt sem, vajon hivatalos küldetés során jutott-e el Magyarországra.

Quin 1796-ban született, ügyvédnek tanult. Sokat utazott Európában, a politikai helyzettel foglalkozó cikkeit a Morning Chronicle-ben (Palmerston kedvelt napilapjában) és a Morning Heraldban jelentette meg. Hét éven keresztül szerkesztette a Monthly Review-t (1825–1832), s ő indította el 1836-ban a katolikus Dublin Review-t, az Angliában újjáéledő katolicizmus legfőbb sajtóorgánumát. Mivel honoráriumot nem kapott, csak az első két számot szerkesztette, de élete végéig a lap munkatársa maradt: „utazásairól”, valamint a bel- és külpolitikáról szóló cikkeket írt. Könyve jelent meg többek közt a spanyolországi politikai helyzetről 1823-ban, az angol kereskedelempolitikáról 1833-ban. Franciaországban halt meg 1843-ban.

A *Steam Voyage Down the Danube* című könyve, mely 1835-ben jelent meg

Londonban a Bentley kiadónál, a korabeli magyarországi politikai, társadalmi viszonyok és a Széchenyi-féle reformprogram egyik első ismertetése angol nyelven. Két kötetes munkáját rövid időn belül franciául és hollandul is kiadták.

A szerző Pesten szállt hajóra, és Mohácsot, Zimonyt, Belgrádot, Moldavát érintve hajózott Orsováig, itt találkozott Széchenyi Istvánnal 1834. október 1-jén. Széchenyinek ez volt az első al-dunai útja azt követően, hogy 1833. július 2-án József nádor felkérésére elvállalta az „Al-Duna szabályozása kir. biztosa” posztot. 1830. augusztus 30-án indult, bejárta a munkaterületet, október 12–13-án megbeszéléseket folytatott Bukarestben a havasalföldi fejedelemmel, novemberben pedig a törökök új dunaügyi kormánybiztosával, s csak december 19-én érkezett vissza Pestre.

Quin egy hétig az ő vendégszeretétét élvezte, majd egyedül indult úticélja, Konstantinápoly felé, ahol az angol diplomáciai testület működését tanulmányozta. E téren szerzett tapasztalatait és javaslatait a *Gőzhajóutazás a Duna mentén* második kötetében taglalta: sürgette, hogy Anglia és az európai nagyhatalmak együttesen kössenek szerződést Törökországgal, béke idején mindegyik hadiflotta előtt legyenek zárva a tengerszorosok. (Ezt Angliának 1841-ben sikerült is elérnie.) A Boszporuszon és a Dardanellákon át történő hajózás szabályozását nemcsak politikai, hanem gazdaságpolitikai szempontból is fontosnak tartotta: dunai gőzhajóútja arról győzte meg, hogy a földközi-tengeri kereskedelem az elkövetkező tíz év alatt jelentősen növekedni fog, s így látta biztosíthatónak, hogy „Anglia kialakítsa, illetve növelje az Oroszországgal, Perzsiával, Nyugat-Ázsiával, Közép-Kelet- és Dél-Európával, Egyiptommal és Afrikával folytatott kereskedelmet”. (Kiemelés – K. J.)

Quin Széchenyitől szerezte Magyarországgal kapcsolatos ismeretei nagy részét, könyvében részletesen bemutatta a gróf reformterveit, sőt annak Metternich herceggel folytatott beszélgetéséről is beszámolt. Ez igen kellemetlen helyzetbe hozta Széchenyt: „das [hat] mich fürchterlich compromittirt” – írta naplójába 1835. szeptember 14-én, ugyanis Quin a közölt információkat csak tőle kaphatta. „A mű [Quiné] figyelemreméltó, mert a magyar reformokról ad felvilágosítást. Quin a terveket gróf Széchenyitől hallotta Orsován. Éppúgy Széchenyinek Metternichhel a gőzhajózásról, Duna-szabályozásról, Kaszinóról folytatott beszélgetését egyedül tőle hallhatta” – jelentette az aulikus gróf Majláth János Bécsnek.

Quin beszámolója a reformtörekvésekről, majd könyvének huszonehét oldalnyi ismertetése a népszerű *The Edinburgh Review*-ban (1835. okt.–1836. januári szám) hozzáférhető ahhoz, hogy az 1848–49-es szabadságharc idején a magyarok felé fordult az angolok rokonszenve.

Az itt közreadott részlet a *Steam Voyage Down the Danube* (Bentley, 1835) első kötete 116–154., 163–164. oldalainak fordítása.